

УДК 631.115.6+631.117(477.63) (045)

Коваленко С. Д.

КОЛГОСПНА ДОСЛІДНА СПРАВА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ (за матеріалами журналу «На допомогу хатам-лабораторіям»)

У статті розкрито розвиток колгоспної дослідної справи на Дніпропетровщині за допомогою щомісячного науково-популярного методичного журналу «На допомогу хатам-лабораторіям» – друкованого органу місцевого значення, що виконував низку функцій задля належного розвитку колгоспної дослідної справи й висвітлення найкращих результатів з основних загальних сільськогосподарських питань, що знаходилися в компетенції хат-лабораторій. Зосереджено увагу на діяльності журналу протягом 1936–1937 рр. Проведено аналіз наповнення номерів видання й визначено його проблематику.

Ключові слова: сільське господарство, колгоспна дослідна справа, Дніпропетровщина, журнал «На допомогу хатам-лабораторіям», колгосп, хата-лабораторія, дослідництво.

Для вивчення будь-якої історичної події серед загального масиву джерел надзвичайно цінними є періодичні видання і журнали. Це стосується також й історичного аспекту дослідження вітчизняної колгоспної дослідної справи, яка посідала важливе місце в розвитку галузевого дослідництва радянської епохи, а саме в середині 30-х – середині 50-х рр. минулого століття.

Саме у цю пору за сприянням ідеологічного тиску на суспільство засобами преси, розповсюдженням масових друкованих матеріалів відбувалося політичне перевиховання населення. Уся видавнича діяльність в Україні була зорієнтована на виконання конкретних політичних, ідеологічних, економічних та господарських завдань Комуністичної партії. З метою їх вирішення вносилися корективи в структуру та профілювання преси, створювалися різні типи журналів та газет для задоволення інформаційних потреб всіх верств населення, що відповідали різним рівням їхньої політичної, культурної, освітньої підготовки. Розпочався процес диференціації преси, спеціалізації для найефективнішого інформаційного впливу на різні групи населення. Враховуючи той факт, що переважну частину населення України становило селянство, особлива увага приділялася селянській пресі, зокрема виданням, розрахованим на бідняків, батраків, середняків, кооператорів. Іншим напрямом диференціації преси було створення нових спеціалізованих тематичних журналів на основі головної типологічної ознаки радянської преси – соціальної. Формувалися нові видання, які висвітлювали питання політики, торгівлі, промисловості, сільського господарства тощо, задовольняли інформаційні запити читачів у загальноосвітній, культурній, мистецькій сферах, висвітлювали питання науки, техніки з урахуванням специфіки робітничої та селянської читацької аудиторії [1].

У такий непростий час, урядове керівництво, прагнучи рішучих кардинальних змін у сільському господарстві, запропонувало дещо поновлений

механізм розвитку дослідництва на селі з метою значного підвищення аграрного виробництва. Тоді, а точніше з 1934 р., в Україні розпочався широкий рух зі створення хат-лабораторій [2], що масово впроваджували програми дослідів в межах своїх колгоспів під керівництвом галузевих науково-дослідних установ чи дослідних станцій. На його підтримку з метою висвітлення вагомих результатів колгоспного дослідництва з'явилася маса нових періодичних видань, таких як «Хата-лабораторія», «Зернове господарство», «Соціалістичне тваринництво» та багато ін. Серед масиву видань видався цікавим журнал регіонального значення – «На допомогу хатам-лабораторіям», заснований Дніпропетровським обласним земельним управлінням та Українським науково-дослідним інститутом зернового господарства імені В. В. Куйбишева. У фондах НБУ імені В. І. Вернадського віднайдено дванадцять його номерів за 1936 та шість за 1937 рр.

Розглядаючи історіографію питання, було виявлено окремі роботи, присвячені вивченню сільськогосподарської періодики у період розвитку колгоспної дослідної справи в Україні [3–5]. Аналізує окремі періодичні видання того часу й відомий вітчизняний історик, директор Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, академік НААН В. А. Вергунов [6, с. 125]. Однак інформація, що міститься в усіх працях, здебільшого є констатуючою або фрагментарною щодо видань середини 30-х років минулого століття. Отже, проблематика цього дослідження є актуальною.

Метою наукової статті автора є аналіз вагомих результатів досліджень у розвитку колгоспної дослідної справи, що з'являлися завдяки наполегливій діяльності новостворених хат-лабораторій на Дніпропетровщині, які були висвітлені для населення регіону на сторінках методичного, науково-популярного журналу «На допомогу хатам-лабораторіям».

Цей журнал, як друкований орган місцевого значення, виконував низку функцій задля належного розвитку колгоспної дослідної справи й висвітлення найкращих результатів з основних нагальних сільськогосподарських питань, що знаходилися в компетенції хат-лабораторій. Він подавав методику керівництва роботою колгоспних хат-лабораторій, організовував широкий обмін досвідом роботи як безпосередньо самих хат-лабораторій, так і окремих дослідників; організовував загальнодоступну консультацію з усіх питань масового дослідництва, повсякденну допомогу колгоспному винахідництву, заочне навчання завідувачів хат-лабораторій та колгоспного виробничого активу; знайомив колгоспний виробничий актив з новітніми досягненнями сільськогосподарської науки з усіх її галузей. Журнал був розрахований на завідувачів хатами-лабораторіями, голів колгоспів, бригадирів, колгоспний актив, який працював у всіх галузях сільського господарства.

Журнал «На допомогу хатам-лабораторіям» виходив щомісяця і мав передплатну ціну: на 3 місяці – 1 крб. 50 коп., на 6 місяців – 3 крб. Окремий номер вроздріб коштував 50 коп. Передплата приймалася всіма колгоспними листоношами, поштовими агентствами і філіями «Союздрук» та громадськими розповсюдниками преси у колгоспах. Редакція журналу знаходилася в приміщенні Українського науково-дослідного інституту зернового господарства імені В. В. Куйбишева за адресою: м. Дніпропетровськ, вул. Дзержинського, 29. Розсилка журналу відбувалася безкоштовно через районні земельні відділи. Для журналу добиралися матеріали, що відправляли завідувачі хат-лабораторій та агрономи, які висвітлювали досвід роботи кращих колгоспів, хат-лабораторій, бригадирів, ланкових з боротьби за одержання високого «сталінського урожаю». На цей курс орієнтувалися всі сільськогосподарські працівники республіки. Приймалися також і зауваження дописувачів щодо змісту журналу.

У всіх номерах журналу протягом 1936 та першої половини 1937 рр. було надруковано 416 статей, присвячених результатам наукових досліджень місцевих хат-лабораторій з питань землеробства, рослинництва, тваринництва та інших галузей сільського господарства.

Один із перших номерів журналу, який зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського під назвою «Бюлетень на допомогу хатам-лабораторіям» – № 1/5 за березень 1936 року [7]. Він побачив світ у дніпропетровській друкарі «Зоря» за сприяння А. Б. Арістова, М. М. Гулого, А. Б. Ривліна, Я. В. Сердюка та ін. Відповідальний секретар номера – Я. В. Сердюк, технічні редактори М. М. Гулий та А. Б. Ривлін.

Проведений аналіз цього номера журналу показав актуальне на вимогу часу змістове наповнення. Тут викладено інформацію щодо: методики польових дослідів для хат-лабораторій; проведення дослідів з використання відходів металургійної промисловості як добрив; здійснення дослідження впливу ультракоротких хвиль на прискорення визрівання та збільшення врожаю деяких сільськогосподарських культур; вивчення гібридів кукурудзи та їх використання, а також зазначення тематики дослідів до весняної посівної кампанії:

- вивчення впливу різних видів внутрішньогосподарських добрив на урожай озимої пшениці при її підживленні;
- вивчення використання гною як добрива під озимі культури;
- вивчення способів підживлення кукурудзи місцевими видами добрив;
- підживлення просапних культур пташиним послідом;
- вивчення використання гною як добрива під бавовник і кукурудзу;
- мульчування як спосіб підвищення врожайності зернових культур;
- підготовка ґрунту під озимі культури;
- вивчення способів посіву трав на насіння;

— вивчення посіву соняшника з грецьким кабачком.

Також у виданні висвітлені результати роботи хати-лабораторії колгоспу «Шлях до комунізму» Олександрівського району на Дніпропетровщині під керівництвом завідувача Степана Гнатовича Бордюга [8] – кращого завідувача колгоспних хат-лабораторій Дніпропетровщини у перші роки їх масового заснування. На Українській нараді завідувачів хат-лабораторій у 1935 р. він був премійований за відмінну роботу. Як і багато інших керівників вірив, розумів, і, враховуючи настанови «зверху», що при широкому впровадженні прийомів агротехніки, мав намір протягом одно-двох років досягти визначених Комуністичною партією врожаїв. На порядку денному весняної роботи його хати-лабораторії було поставлено досліди з яровизації ранніх зернових за методом академіка Т. Д. Лисенка, яровизації ярої пшениці водою, яровизації ярої пшениці в 5 % розчині курячого посліду.

Другий номер видання вийшов з друку вже як журнал під назвою «На допомогу хатам-лабораторіям» у квітні 1936 р. у дніпропетровській друкарні школи ФЗУ імені О.В. Косарева. Особливої актуальності в ньому набуло кілька статей, які, на думку автора, представляли значний інтерес для колгоспного працівника. Стаття «Кожному колгоспові – зразкову хату-лабораторію» була на вимогу часу і підготовлена на основі промови першого секретаря Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У М.М. Хатаєвича, яку він оголосив на прийомі завідувачів хат-лабораторій 27 лютого 1936 року. Публікація висвітлювала реальний стан діяльності цих нових осередків колгоспного дослідництва та орієнтувала на певні перспективи в роботі [9]. Значної зацікавленості набула стаття О.Б. Ривліна та М.М. Гулого «Над чим працюють хати-лабораторії Дніпропетровщини», яка представила змістовний виклад результатів роботи регіональних хат-лабораторій, які можна розглядати як приклад для наслідування [10]. Необхідною є публікація «Про обладнання хат-лабораторій», що подає перелік 25 обов'язкових приладів для хат-лабораторій. Звичайно, свого часу, вона стала в нагоді багатьом в регіоні завідувачам хат-лабораторій, орієнтуючи їх на відповідне укомплектування своїх дослідних аграрних лабораторій [11].

Третій номер журналу підготовлено й видано з новим відповідальним редактором А.М. Дашевським. Серед заявлених статей у трьох рубриках «Увага сортовому насінню», «Забезпечимо високоякісний догляд за парами та обробіток просапних» та «За культурний сад» привернула увагу публікація з промови М.М. Хатаєвича на обласній нараді голів та бригадирів передових колгоспів 4 травня 1936 р. Вона висвітлила стан колгоспної праці й виробництва у запровадженні нових агротехнічних прийомів [12].

У четвертому/п'ятому номері журналу читач знайомиться з дослідженням деяких сортознавчих питань озимої пшениці та бавовника, з вирішенням проблем вирощування городини, зокрема агротехнікою ранньої капуста-

ти, а також з проблемою отримання високих урожаїв рицини, кукурудзи, ячменю шляхом удобрення ґрунту та боротьби зі шкідниками. Оскільки на часі стояло питання покращення стану кормової бази тваринництва у країні, то уваги вартувала публікація промови знову ж таки регіонального керівника М.М. Хатаєвича, проголошена на III Обласному з'їзді стахановців тваринництва, яка вміщувала потрібні сільським господарям і дослідникам рекомендації з даної проблематики. Доповідач акцентував увагу слухачів на покращенні якості кормової бази тваринництва взагалі, на створенні власної кормової бази на основі концентратів, трав і соковитих кормів в межах кожного колгоспу, на покращенні випасів шляхом підсіву травами та ін. Вирішення цих питань звісно ж знаходилося в компетенції хат-лабораторій, та мало відбуватися за їх ініціативою [13].

Знаходимо також цікаву інформацію, що для налагодження тісного зв'язку між Українським науково-дослідним інститутом зернового господарства імені В.В. Куйбишева і представниками колгоспів (колгоспниками, агрономами, завідувачами хат-лабораторій) було організоване Консультаційне бюро. Його створили при цьому ж інституті з метою надання безкоштовних довідок за різними галузями сільськогосподарських знань:

- економіка сільського господарства і питання організації праці;
- агротехніка польових, садових та городніх культур;
- селекція, рослинництво, насінництво;
- боротьба з бур'янами, хворобами й шкідниками;
- збереження продукції сільського господарства;
- механізація сільського господарства;
- методика польового дослідження.

Співпраця між Консультаційним бюро інституту і працівниками колгоспів передбачалася в режимі «запитання – відповідь» і мала бути відображена на сторінках журналу. Всі запитання надходили в листах на адресу редакції журналу «На допомогу хатам-лабораторіям». Відповіді на них повинні були надсилатися дописувачу поштою.

Починаючи з шостого номера за 1936 р. протягом року практично у кожному журналі друкувалася «Пам'ятка голови колгоспу, бригадира, завідувача хати-лабораторії» [14], яка вміщувала конкретні інструкційні матеріали й була завжди у допомогу керівним кадрам колгоспів у їхній нагальній й повсякденній роботі.

Ще одним важливим й позитивним кроком у зміцненні зв'язків Українського науково-дослідного інституту зернового господарства імені В.В. Куйбишева з хатами-лабораторіями регіону стало планування спільної діяльності та підготовка звітних матеріалів. Це стає зрозумілим з восьмого – дев'ятого номеру журналу, де сповіщається, що інститут готує та видає «Звіт про роботу хат-лабораторій Дніпропетровської області за 1935

– 1936 роки». Йдеться, що звіт готуватиметься за п'ятьма розділами: 1) результати дослідної роботи за всіма темами; 2) вивчення господарського досліду колгоспів та його використання; 3) допомога виробництву колгоспів; 4) агрозоотехнавання при хатах-лабораторіях; 5) організаційні питання (актив; висвітлення роботи хати-лабораторії в своєму колгоспі, пресі, на виставках; організація при хатах-лабораторіях постійних виставок досягнень колгоспу, експонатів з дослідження ґрунтів, бур'янів, шкідників на полях колгоспу); хиби в роботі хат-лабораторій; висновки та перспективи подальшої роботи.

Допомогу при підготовці звіту інститутом повинні були надавати завідувачі-хат-лабораторій, робота яких, в свою чергу, повинна підтримуватися місцевими агрономами, головами колгоспів, бригадами [15].

На сторінках цього номера журналу широка представлена у 29 публікаціях дослідна робота хат-лабораторій регіону. А також велику зацікавленість у рубриці «На допомогу агротехучбі» викликає стаття І.Л. Колесник «Використати всі резерви підвищення врожайності», яка розпочинала цикл лекцій для агротехнавання [16].

Десятий номер журналу доводить до читача в рубриці «На допомогу агротехучбі» лекційний матеріал щодо наявності правильних сівозмін та їх значення в розвитку колгоспної дослідної справи [17], одинадцятий – в цій же рубриці вміщує інформацію про найшкідливіші бур'яни Дніпропетровщини та боротьбу з ними [18], а дванадцятий – висвітлює питання угноєння та підживлення сільськогосподарських культур [19].

Протягом першого півріччя 1937 р. на шпальтах журналу зосереджувалися матеріали дослідницької роботи хат-лабораторій з різних галузей сільського господарства, а також висвітлювалася роль всіляких навчальних курсів для завідувачів хат-лабораторій, які реально допомагали у отриманні знань з різних нагальних питань: агротехніки; яровизації; способів посіву зернових культур; насінництва; сортознавства; боротьби зі шкідниками та бур'янами; підживлення; механізації догляду за сільськогосподарськими рослинами та ін., а також налагодження дослідної роботи в колгоспах.

У середині 30-х рр. минулого століття закладалися загальні підходи становлення й розвитку колгоспної дослідної справи в Україні, створювалася розгалужена мережа хат-лабораторій – осередків колгоспного дослідництва. Збережене джерело періодики у вигляді журналу «На допомогу хатам-лабораторіям», яке проіснувало всього півтора року, в багатьох випадках може бути засобом реконструкції та поглибленого вивчення комплексного дослідження колгоспної дослідної справи одного з регіонів України – Дніпропетровщини. Публікації журналу «На допомогу хатам-лабораторіям» – частина цінної фактологічної бази для відтворення фундаменталь-

ної історії становлення й розвитку галузевої науки та колгоспної дослідної справи в Україні, переосмислення історичних подій.

Джерела та література

1. Орлик О. Журнальні видання 20-30-х років ХХ ст. як джерело дослідження видавничої справи в Україні [Електронний ресурс] / О. Орлик. С. 1-3. – Режим доступу : http://www.ukrbook.net/DAD/publ/Orlyk_6_2009.pdf. – (дата звернення 05.10.2016 р.). – Назва з екрана.
2. Куприянов А. Пере- и недооценивая лысенковщину: народное науковедение и история науки [Електронний ресурс] / А. Куприянов. – Режим доступу : <http://polit.ru/news/2008/09/18/kouprianovi/>. – (дата звернення 05.10.2016 р.). – Назва з екрана.
3. Молоткіна В. К. Видавнича справа в радянській Україні в 20–30-ті роки ХХ ст. : автореф. дис. на здоб наук. ступеня д. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / В. К. Молоткіна ; М-во освіти і науки, молоді і спорту України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 44 с.
4. Анікіна О. П. Періодичні видання як джерело з історії агрономії в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук : спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. П. Анікіна. – К., 2004. – 20 с.
5. Сільськогосподарські періодичні видання в Україні. 1918–1940 : Журнали, «Бюлетені», «Вісті», «Наукові записки», «Збірники наукових праць», «Труди» : наук.-доп. ретросп. бібліор. покажч. / НААН, ДНСГБ ; уклад. : В. А. Вергунов, О. П. Анікіна ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Нілан-ЛТД, 2012. – С. 14.
6. Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / В. А. Вергунов. – К., 2009. – 220 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії. Кн. 28).
7. Бюлетень на допомогу хатам-лабораторіям: методика і тематика польових дослідів для хат-лабораторій на весну 1936 року / Дніпропетровське обл. зем. управління, Укр. НДІ зернового господарства ім. В.В. Куйбишева. – 1936. – № 1/5, берез. – 34 с.
8. Що робить хата-лабораторія колгоспу «Шлях до комунізму» // Бюлетень на допомогу хатам-лабораторіям. – 1936. – № 1/5, березень. – С. 31.
9. Кожному колгоспові – зразкову хату-лабораторію (Промова тов. Хатаєвича на прийомі завідувачів хат-лабораторій 27 лютого 1936 року) // На допомогу хатам-лабораторіям. – 1936. – № 2. – С. 5–8.

10. Ривлін О. Б., Гулий М.М. Над чим працюють хати-лабораторії Дніпропетровщини / О.Б. Ривлін, М. М. Гулий // На допомогу хатам-лабораторіям. – 1936. – № 2. – С. 28–30.

11. Про обладнання хат-лабораторій // На допомогу хатам-лабораторіям. – 1936. – № 2. – С. 30–31.

12. Посилити увагу до хат-лабораторій (з промови на обласній нараді голів та бригадирів передових колгоспів 4 травня 1936 року) // На допомогу хатам-лабораторіям. – 1936. – № 3, травень. – С. 3–4/

13. Хатаєвич М. М. Про кормову базу тваринництва : з прикінцевого слова на III Обласному з'їзді стахановців тваринництва // На допомогу хатам-лабораторіям. – 1936. – № 4–5, червень. – С. 40–42.

14. Пам'ятка голови колгоспу, бригадира, завдувача хати-лабораторії // На допомогу хатам-лабораторіям. – 1936. – № 6, липень. – С. 3–4; № 7, серпень. – С. 41; № 8–9, вересень. – С. 56–57; № 10, жовтень. – С. 55–56; № 11, листопад. – С. 50–51; № 12, грудень. – С. 56–57; 1937. – № 1, січень. – С. 51–52; № 3, березень. – С. 57–58; № 4, квітень. – С. 55.

15. Науково-дослідним інститутом зернового господарства восени цього року буде видано звіт про роботу хат-лабораторій Дніпропетровської області за 1935 – 36 рік [оголошення] // На допомогу хатам-лабораторіям. – 1936. – № 8–9, вересень. – С. 54.

16. Колесник І.Л. Використати всі резерви підвищення врожайності / І.Л. Колесник // На допомогу хатам-лабораторіям. – 1936. – № 8-9. – С. 50–54.

17. Рахович. Сівозміни та їх значення / Рахович // На допомогу хатам-лабораторіям. – 1936. – № 10. – С. 45–54.

18. Доброхліб І. Найшкідливіші бур'яни Дніпропетровщини та боротьба з ними / І. Доброхліб // На допомогу хатам-лабораторіям. – 1936. – № 11. – С. 37–48.

19. І. Угноєння та підживлення сільськогосподарських культур / І. // На допомогу хатам-лабораторіям. – 1936. – № 12. – С. 36–48.

Коваленко С.Д. Колхозное опытное дело Днепропетровщины (по материалам журнала «В помощь хатам-лабораториям»).

В статье раскрыто развитие колхозного опытного дела на Днепропетровщине с помощью ежемесячного научно-популярного методического журнала «В помощь хатам-лабораториям – печатного органа местного значения, который выполнял ряд функций для надлежащего развития колхозного опытного дела и освещение наилучших результатов по основным неотложным сельскохозяйственным вопросам, что находились в компетенции хат-лабораторий. Сосредоточено внимание на деятельности журнала на протяжении 1936 – 1937 гг. Проведен анализ наполнения номеров издания и определена его проблематика.

Ключевые слова: сельское хозяйство, колхозное опытное дело, Днепропетровщина, журнал «В помощь хатам-лабораториям», колхоз, хата-лаборатория, опытничество.

Kovalenko S.D. The collective farm experimental work of Dnipropetrovsk region (based on journal «In aid of houses-laboratories»)

The article deals with the development of collective farm experimental work in Dnipropetrovsk region using monthly science-popular methodical journal «In aid of houses-laboratories»- printed organ of local importance, performed a number of functions for the proper development of collective farm experimental work and highlight the best results of the main pressing agricultural issues, that were in the responsibility of houses-laboratories. The attention is focused on the activity of journal during 1936-1937 years. Here is conducted the content analysis of publication numbers of journal and determined its range of problems.

Keywords: agriculture, collective farm experimental work, Dnipropetrovsk region, journal «In aid of houses-laboratories», farm, house-laboratory, experiments.

ДК 93: 061.22

Медвідь Ф.М.

ЗАСНУВАННЯ І СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСТВА

Розкрито виникнення низки природничих і гуманітарних товариств на українських землях. Особливе значення для розвитку науки і культури України мало Товариство ім. Шевченка, що об'єднувало у своїх лавах учених гуманітарного та природознавчого профілю, котрі розгорнули цілий спектр українознавчих досліджень.

Проаналізовано становлення Наукового товариства ім. Шевченка. Розкрито україноцентричний характер діяльності трьох секцій Товариства та внесок його членів в українську і світову науку.

Ключові слова: наукові товариства, Наукове товариство ім. Шевченка, консолідація, наука, освіта.

Наукові товариства як один із найцікавіших і водночас найменш досліджених феноменів культури виступають як одна із форм громадських об'єднань, що виникають з ініціативи окремих осіб і діють на засадах саморегулювання. Вони відіграли значну роль у розвитку науки і культури України. Одним з перших були Філотехнічне товариство у Харкові (1810) та Товариство наук при Харківському університеті, що мало природниче та словесне відділення (1812). Пізніше почали утворюватися спеціалізовані товариства, наприклад, Товариство сільського господарства Південної Росії, засноване в Одесі у 1828 р. з ініціативи князя М.С. Воронцова, генерал-губернатора Новоросійського краю[3, с. 866; 7, с.148-155].

Загальнослов'янський рух відродження в Європі, початки українського національного руху в Галичині, спричинили до появи низки товариств гуманітарного профілю, зокрема, Історичного товариства Нестора-Літописця у Києві (1873), Південно-Західного відділу Російського Географічного то-